

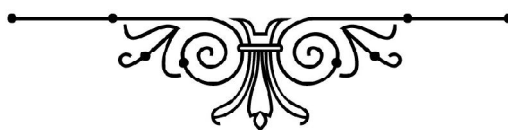
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Тиржівські історичні витанки

ВИПУСК 10

Черкаси 2015

УДК 93/94 (477)
ББК 63.3 (4Укр)
Г – 95

Г–95 **Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2015. – Вип. 10. – 234 с. (До 100-річчя з дня народження академіка Івана Олександровича Гуржія) ISBN 978-966-920-016-7**

Гуржіївські історичні читання – збірник наукових праць, присвячених члену-кореспонденту АН УРСР І. О. Гуржію. Містить статті про життєвий і творчий шлях відомого українського вченого, а також праці, що не були опубліковані за його життя. Видання продовжує традицію публікації наукових матеріалів учених, викладачів і працівників провідних навчально-наукових установ з найбільш актуальних питань історичного розвитку України, Росії та країн Європи. Збірник дає можливість ознайомитися із новими здобутками у царині історіографії, джерелознавства, методології історії, етносоціального, демографічного, культурного та духовного розвитку на різних історичних етапах як на українських землях, так і поза їхніми межами. Нинішній випуск Збірника присвячений 100-річчю від Дня народження видатного історика, академіка Івана Олександровича Гуржія.

Видання буде корисним не лише для вчених-істориків, але й для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться проблемами української та всесвітньої історії.

УДК 93/94 (477)
ББК 63.3 (4Укр)

Редакційна колегія:

Головний редактор: д.і.н., проф., академік НАН України *В. А. Смолій*,

Заступники головного редактора: д.і.н., проф. *О. І. Гуржій*, д.і.н., проф. *А. Г. Морозов*

Відповідальний секретар: к.і.н., доц. *К. В. Івангородський*

Члени редакційної колегії: д.і.н., проф. *М. І. Бушин*, д.і.н., проф. *В. В. Гоцуляк*, д.і.н., проф. *Н. І. Земзюліна*, д.і.н., проф. *Г. Т. Капустян*, д.і.н., проф. *С. В. Корновенко*, д.і.н., проф. *С. В. Кульчицький*, д.і.н., проф. *В. В. Масненко*, к.і.н., доц. *В. М. Мельниченко*, д.і.н., проф. *В. М. Орлик*, д.і.н., проф. *О. Г. Перехрест*, д.і.н., проф., член-кор. НАНУ *О. П. Реснт*, д.і.н., проф. *І. А. Фареній*, д.і.н., проф. *А. Ю. Чабан*

Рецензенти: д.і.н., проф. *В. В. Кондрашин*, (Пензенський держаний педагогічний університет, Російська Федерація); д.і.н., проф. *П. С. Коріненко* (Тернопольський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка); д.і.н., проф. *П. М. Тригуб* (Чорноморський державний університет ім. П. Могили)

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку фахових
видань з історичних наук (Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ 16453-4925Р від 02.02.2010 р.

*Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького (протокол № 6 від 12 лютого 2015 р.)*

© Інститут історії України НАН України, 2015
© Черкаський національний університет, 2015
© Автори статей, 2015

Iakowenko G.G. Position and pedagogical preparation of home teachers in Odesa diocese womens school. In the article are investigated the position of home teachers in Odesa diocese womens school and the organization of initial pedagogical preparation process. Pupils studied the theoretical course of pedagogics and acquired the practical knowledge in the school.

Key words: Odesa diocese womens school, primary pedagogical education, home teachers.

О. З. Силка

НАУКОВО-СТАТИСТИЧНІ МАТЕРІАЛИ ЗЕМСЬКИХ АГРОНОМІВ В. Л'ЕТЬЕННА, П. ГАВСЕВИЧА, Т. ЗЕНЧЕНКА

У статті окреслюється внесок українських земських діячів, агрономів, активних членів агропросвітницьких товариств – В. Л'Етьєнна, П. Гавсевича і Т. Зенченка – у дослідження сільськогосподарських товариств Лівобережної України кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: сільська громадська статутна ініціатива, громадський агропросвітницький рух, земство, українське селянство.

Історія сільськогосподарських товариств України (далі – СГТ) – це історія громадської сільської ініціативи, що ставила перед собою завдання побороти архаїчність в аграрному секторі. Вона, з одного боку, була складовою загальноукраїнського процесу заснування статутних об'єднань, з іншого – необхідною ознакою формування громадянського суспільства в Російській імперії на початку XX ст.

Стосовно кількісних показників системи СГТ у Російській імперії справа мала такий вигляд. З метою моніторингу ситуації, Головне управління землеустрою та землеробства щорічно, починаючи з 1900 р. друкувало «Списки» СГТ, «Списки» сільських фінансових та громадських організацій, «Довідникові відомості» про СГТ тощо. На підставі аналізу змісту зазначених та інших подібних видань, дослідники володіють загальною, але не повною інформацією про динаміку виникнення СГТ та їх територіальне поширення. Пропоновані відомості склалися на підставі первісної звітної документації СГТ, яка надходила до Головного управління землеустрою та землеробства. Опрацювання нами групи статистичних матеріалів губернського та повітового рівнів засвідчило, що далеко не кожне СГТ спрямовувало обов'язкову документацію до Санкт-Петербургу. Цей факт підтверджують і висновки організаційного комітету загальноросійської виставки, що відбулась у Києві 1913 р. Так, у результаті проведеної підготовчої роботи для створення відповідних діаграм із чинних 3792 СГТ, організатори виставки не змогли встановити час виникнення 986 (26 %) [1, 3].

На нашу думку, такий стан речей суттєво впливає на розуміння основних тенденцій у розвитку мережі СГТ, а отже, використовувати дані загальноросійського рівня потрібно лише після їхньої перевірки та узгодження з іншими джерелами. Принагідно вкажемо, що на сьогодні, в українській історіографії відсутні статистичні дані, які б дали узагальнену інформацію щодо поширення СГТ у межах України кінця XIX – початку XX ст. Переконані, що історична оцінка явища громадської сільської статутної ініціативи має ґрунтуватися на точних статистичних даних, зокрема на показниках хронологічно-територіального розповсюдження.

У кожній українській губернії Головним управлінням землеустрою та землеробства Російської імперії до 1913 р. було зафіксовано діяльність СГТ. Наразі українська історіографія потребує появи науково-статистичного дослідження, предметом якого стануть СГТ із зазначенням назви, дати виникнення, району дії (сільське, волосне, повітове), аналізом здобутків та

внеску в покращення агрокультури українського селянства.

Сфера наших наукових пошуків обертається навколо Лівобережжя України – регіону, в якому зафіксована найбільша кількість статутних громадських агропросвітницьких товариств. Основними статистичними джерелами з історії СГТ Лівобережжя, на які спираються сучасні дослідники, є відповідні звітно-статистичні дані губернських агрономів: чернігівських – В. Л'Етьєнна [2] та П. Гавсевича [3]; полтавського – Т. Зенченка [4]. Вони узагальнили наявний джерельний матеріал про існуючі СГТ у регіоні, їхню внутрішню структуру, напрями та результати діяльності. Така систематизація джерельних матеріалів у рамках опрацьованих кількісно-статистичних робіт є не лише першими науковими розробками з питання, що нами досліджується, але й єдиними дотепер. Визнаючи важливість таких праць для дослідників громадської сільської статутної ініціативи в Лівобережній Україні кінця XIX – початку XX ст., вважаємо за необхідне переглянути й критично проаналізувати кількісні дані, що довгий час приймалися науковцями «на віру». З нашого погляду, важливим є, по-перше, з'ясування стану збереження джерельного матеріалу, на який спиралася упорядники-земські агрономи; по-друге – перевірка змісту виявлених «Статутів» та «Звітів» СГТ, з метою підтвердження або спростування кількісної інформації; по-третє – введення до української історіографії кількісно-статистичних показників СГТ Полтавської та Чернігівської губ. після 1913 р., яким завершуються дорадянські дослідження історії сільських об'єднань.

Зазначені роботи, за всієї важливості для дослідників сільської ініціативи, мають кілька недоліків. По-перше, аналіз, систематизація та узагальнення відбувалися на підставі інформації, що надходила від самих СГТ, без її перевірки. По-друге, відсоткові показники вираховувалися на основі опрацювання звітної документації не усіх СГТ – у 1910 р., із зареєстрованих 33 чернігівських товариств, запропоновано аналіз діяльності лише 17 (51,5 %) [2, 67], 1912 р. із 79 – 69 (87,3 %) [3, 67], 1913 р. із 90 – «надіслали звіти про свою діяльність 76 товариств [84 %], а інші 14, або, можливо, і більша кількість, точно не відомо, в якому вони знаходяться стані» [3, 6]. При цьому аналізувалась діяльність незазначених товариств. По-третє, в змісті узагальнених матеріалів наявні помилки щодо року заснування окремих СГТ.

У розрізі нашого дослідження історії сільських товариств, непересічне значення має й вивчення життєвого шляху та наукової спадщини означених земських агрономів, особливо їхніх статистико-аналітичних робіт. Так, біографічні відомості про Валеріана Оттовича Л'Етьєнна (? – після 1936 р.) є вкрай обмеженими [5, 436; 6, 165]. Встановлено, що у 1910–1914 рр. він працював на посаді губернського земського агронома, позиціював себе активним популяризатором ідеї сільської кооперації, входив до складу ради кооперативних з'їздів Чернігівської губ. Спираючись на результати досліджень О. Посунька, є підстави стверджувати, що у 1920-х рр. В. Л'Етьєнн викладав у Катеринославському інституті народної освіти. Принаймні, його ім'я знаходиться у загальному переліку викладачів Інституту [7, 259]. На початку 1936 р. він працював агрономом у Ростові-на-Дону, про що свідчить тематика та місце друку його окремо публікацій [8]. Як науковець та дослідник В. Л'Етьєнн залишив нам значну кількість наукових робіт, які умовно можна поділити на кілька груп. Першим критерієм, який застосовувався до аналізу – це хронологічний (початок XX ст. і

1930-і рр.). Інший – проблемно-тематичний, де ми виокремлюємо фахові сільськогосподарські й агро-просвітницькі публікації. Відзначимо, що його робота – «Про багаторічні кормові трави» витримала чотири видання [9].

У 1914 р. В. Л'Етьєнна на посаді помічника губерньського агронома змінив Петро Іванович Гавсевич (1879–1920 рр.) – український учений-агроном, фундатор першої Дослідної станції лікарських рослин, громадський діяч. Освіту він здобув на природничому відділенні фізико-математичного факультету Київського університету. П. Гавсевич є автором низки робіт, які були надруковані у місцевій пресі та вийшли окремими виданнями. Він виконував обов'язки секретаря Лубенського товариства сільського господарства. У сучасній українській історіографії постать П. Гавсевича як «основоположника системного запровадження дослідництва для потреб вітчизняного лікарського рослинництва» досліджує В. Вергунов [10]. За його підрахунками, авторству Петра Івановича належить біля 50 робіт.

Сучасні українські науковці, досліджуючи питання історії сільського господарства, сільськогосподарських установ та організацій на Полтавщині, беруть на віру і використовують кількісні показники мережі СГТ, які оприлюднив Т. Зенченко 1914 р. Тимофій Варфоломійович народився 1883 р. у с. Лютково Чернігівської губ., працював у сільськогосподарському відділі Полтавської губерньської земської управи (помічник губерньського агронома), його авторству належать роботи статистико-аналітичного змісту з актуальних сільськогосподарських питань початку ХХ ст. Нами виявлено до 10 таких досліджень [11]. Про його життя історикам відомо зовсім небагато. До 1931 р. Тимофій Варфоломійович працював референтом з питань сільського господарства при Держплані СРСР, проживав у м. Астрахань. 3 січня 1931 р. був арештований ОДПУ, за звинуваченням у шкідництві та засуджений 18 вересня 1931 р. на 5 років позбавлення волі. По смерттю був реабілітований Саратівською обласною прокуратурою 1989 р.

Наукове опрацювання спадщини земських агрономів Чернігівської та Полтавської губ., перевірка наведених у них кількісно-статистичних даних надали нам можливість скоригувати наявні в історіографії дані щодо кількості сільськогосподарських товариств агро-просвітницького спрямування в межах лівобережних губерній України кінця ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема результати наших досліджень дозволяють стверджувати, що до 1917 р. у межах Полтавської губ. свою діяльність організували не менше, ніж 314 СГТ, а Чернігівській – 108. У зв'язку з цим, ми коригуємо цифру В. Л'Етьєнна 33 – на 47 СГТ, станом на кінець 1910 р., і цифру П. Гавсевича – 90 – на 108 СГТ на кінець 1913 р. у Чернігівській губ. У Полтавській губ. показник СГТ Т. Зенченка, станом на 1 січня 1912 р. – 251 об'єднання підтверджується й нашими розрахунками.

Факт функціонування сільськогосподарських громадських об'єднань в українському селі кінця ХІХ – початку ХХ ст. розглядається нами як складова громадського загальноукраїнського статутного руху. Їхня діяльність оцінюється як активна й позитивна. Агро-просвітницькі сільські товариства, за своїми статутними положеннями, структурою та напрямками діяльності, цілком відповідали поняттю «громадське товариство», як організація, доступ до якої був відкритий широким верствам населення, без обмежень за станомими, статевими чи віковими ознаками. Важливу (якщо не визначальну) роль у процесі дослідження сільсько-

господарських товариств мають кількісно-статистичні праці земських агрономів.

1. Кооперация на Всероссийской Выставке 1913 г. в Киеве. – К., 1914. – Раздел V.
2. Л'Етьєнн В. Деятельность сельскохозяйственных обществ Черниговской губернии в 1910 г. // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – Чернигов, 1911. – № 12.
3. Гавсевич П. Обзор деятельности сельскохозяйственных обществ, время их возникновения, район деятельности и состав членов // ЗСЧГ. – Чернигов, 1915. – Вып. 2.
4. Зенченко Т. В. Мало-районные сельско-хозяйственные общества Полтавской губернии. – Полтава, 1914.
5. Чаянов О. В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. – М., 1991.
6. Герасимчук О. Одноосібне землевпорядкування на селянських надільних землях Чернігівщини в роки століпінської аграрної реформи (1907–1916 рр.) // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4.
7. Посушко О. М. Дніпропетровський ІНО у 1920-х роках (за матеріалами втрачених фондів ДАДО) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua>
8. Королев И.М., Летьен В.О. О склеротинии. – Ростов-на-Дону, 1932.
9. Летьен В.О. О многолетних травах: как разводить клевер, тимopheевку, костер безостый и смеси трав. – Чернигов, 1910–1913.
10. Вергунов В.А. П. І. Гавсевич (1897–1920) – організатор системного дослідження культури лікарських рослин, державний та громадський діяч у роки перших сподівань державності України // Гілея: науковий вісник. – К., 2014. – Вып. 87.
11. Мелкие сельскохозяйственные общества. – Полтава, 1914; Из жизни мелких сельскохозяйственных обществ Полтавской губернии // Хуторянин. – 1913. – № 51; Для чего земства и сельскохозяйственные общества устраивают выставки по селам. – Полтава, 1912; Для чего устраиваются выставки по селам. – 2-е изд. – Полтава, 1914; та ін.

Sylka O.Z. Scientific and statistical data by provincial agriculturists such as V. L'Etienne, P. Gavsevych, T. Zenchenko. In the article is described the contribution of the Ukrainian rural public figures, agronomists, active members of the agro-educational societies such as V. L'Etienne, P. Gavsevych and T. Zenchenko to the researches of the Left Bank Ukrainian agricultural societies in the late XIX – the early XX c.

Key words: rural social statutory initiative, public agro-educational movement, the elective district council called Zemstvo, Ukrainian peasantry.

О. С. Юрченко

ПРОСВІТНИЦЬКИЙ РУХ НА ПОДІЛЛІ (1906–1914 рр.)

На основі аналізу архівних матеріалів та періодичних видань висвітлено передумови становлення подільського товариства «Просвіта» на початку ХХ ст., розкрито окремі аспекти його діяльності.
Ключові слова: товариство, губернія, просвітницький рух, Поділля.

Еволюція національного руху на Поділлі, розвиток культурно-освітніх процесів на початку ХХ ст. значною мірою були пов'язані з діяльністю товариства «Просвіта». І хоча на початку ХХ ст. у Російській імперії, за умов бездержавності, цілеспрямованої політики русифікації, нищення освіти та культури, український народ опинився на межі повної денационалізації. Лише піднесення національної свідомості, збереження історичної пам'яті, зростання культурно-освітнього й економічного рівнів українців відкривало перед ними історичну перспективу. Втілення цього завдання взяла на себе і подільська «Просвіта», що й зумовило актуальність цієї статті.